

В своєму дослідженні сам автор справедливо вказав на певний брак джерельних матеріалів, особливо це стосується більш точного визначення етноконфесійного складу і політичних настроїв студентів та необхідності їх порівняльного вивчення на прикладі різних університетів, уточнення профілю російських монархічних сил, соціальної мобільності євреїв та ін. Певною мірою це позначилося на викладенні матеріалу. В книзі зустрічаються і деякі суперечності. Але це не знижує високого рівня і значення такої важливої і об'ємної праці.

На закінчення відзначимо, що рецензована книга є першим вагомим зарубіжним виданням про університет і міське суспільство в Одесі. Знаменно, що вона була представлена автором на четвертому конгресі українців, який проходив в Одеському університеті у 1999 р. Одеський університет має серйозний рейтинг серед університетів у Європі і у світовому вимірі, і дуже приємно, що він привертає увагу до своєї історії у дослідників за рубежом. Без сумніву, означена праця — успіх її автора.

М. А. ШЕВЧУК (Одеса)

С. Білокінь

**МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ В СРСР (1917—1941 рр.)**

Джерелознавче дослідження

К., 1999. — 446 с.

Автор рецензованої праці С. І. Білокінь — провідний спеціаліст Інституту історії НАН України. До цієї своєї ґрунтовної книги він ішов багато років, послідовно вивчаючи висвітлюючи не сам масовий терор, а окремі ланки механізму, технології комуністичного терору.

Прикметно, що це джерелознавче дослідження побачило світ під титулом таких знаних і найавторитетніших наукових установ і громадських організацій Української держави, як НАН України, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, Київське наукове товариство ім. Петра Могили. Лаконічне, водночас змістовне та вражаюче переднє слово написав академік Іван Дзюба.

Використовуючи неприступний раніше та унікальний за своїм змістом архівний матеріал, широке коло спогадів та інших джерел, С. Білокінь не просто показує масовий терор комуністичного режиму сталінської епохи. Він уперше реконструює на основі сучасного світобачення механізм масового терору в СРСР, УРСР.

Дослідник не лише простежує всі гвинтики й важелі цього небаченого ще в людській історії механізму (технології) терору. При цьому він показує особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільства.

Це дало можливість, у свою чергу, висвітлити наслідки цієї дії для особистих доль безлічі людей та для структури і якості українського суспільства в цілому, що зримо відчувається навіть тепер, коли люди часто бояться когось і чогось, тому просто мовчать, до пори, до часу вичікують.

Найстрашніше, що в книзі є, це самі документи історії, ширі голоси екзальтованих механіків масових убивств. Однак С. Білокінь не пропагандист чи викривач, який обмежується часом показом документів. Він не прагне справити враження на читача. Насамперед його мета — з'ясувати сутність великих історичних процесів, їх рушійні сили та безпосередні, а ще більше — далекосяжні наслідки. Тому вдається до тонких аналітичних процедур. Як кажуть, “на очах” у читачів демонструє, обговорює, піддає перевірці самі документи, зіставляє і скоординує їх. Важливо, що власні інтерпретації співвідносять з інтерпретаціями інших досліджень.

Власне, це звичайна практика, як говорять, справжньої науки. Але праця С. Білокіня з такими його підходами і викликає особливу довіру, виглядає надто об'єктивно і переконливо.

Принадно відзначимо, що фактично зміст і характер книги виходять за межі авторського жанрового самовизначення (джерелознавче дослідження). Бо це праця з вагомими елементами політології та історіографії. Важливу частину її змісту становить величезна кількість джерел, їх всебічна “регламентація”, докладна, детальна реконструкція за ними структури жажливих репресивних установ, нелюдського режиму, карикатурного слідства, дикого тюремного побуту та ін.

Як ні в жодному дослідженні, в книзі подано надзвичайно широкий загальноісторичний контекст, поєднаний з історіософським осмисленням соціальної і культурної катастрофи на “одній шостій” світу першої половини ХХ ст.

На наш погляд, оптимальною, а водночас оригінальною є структура книги: передне слово, вступ, три розділи, 40 підрозділів, висновки, додаток, література, іменний покажчик. Наведено до півсотні відбитків документів, фотоілюстрацій, таблиць.

У вступі (с. 10—92) проаналізовано соціальний статус джерельної бази, розкрито джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД, справи інших типів, подано начерк радянської цензури, перегляд літератури.

У першому розділі (с. 93—180) йдеться про владу й механіку державного масового терору: період чрезвычайок, соціальний портрет чекістів, Лук'янівська в'язниця, Соловки, три точки зору (аналіз, логіка і пізнання з висоти орлиних крил, з вершини степової могили, з лисячої нори). Автор вдається насамперед до першої, як найширшого погляду у вселюдській історії, що дозволяє побачити, як більшовики планово керували репресіями. Регіони мали виконати “ліміти”, тобто встановлені “плани” з “ворогів народу”. Далі розкрито такі питання: більшовики й статистика, поділ суспільства, добір людей для майбутнього суспільства, ліквідаційні класифікації.

Окремий, другий розділ (с. 181—208) присвячено показу формування управлінчої інформаційної системи. В ньому дістали відображення переписи населення в інтересах влади і проблеми джерелознавства, анкетування, обліки, паспортизація, недосконалість радянських реєстрацій.

Найбільшим за обсягом є третій розділ (с. 209—345) про застосування управлінчої інформаційної системи. Це — про роль партії в масовому терорі, допоміжні мережі, боротьбу проти партійних конкурентів, планомірність чисток, механізм нищення кадрових військових, поміщицтва, членів Центральної Ради, селянства, духівництва. Окремо показана діявольська жорстокість, зміна курсу (тобто різні акценти в терорі — знищення старих більшовиків, потім — чекістів і т.д.), дається оцінка сталінського перевороту, розкрито такі питання, як неформальні групи в партії та ЧК, організований характер терору, чистка НКВД, зовнішня операція після “зміни

курсу”, екскурс у історію й історію науки евгеніки, евгенічний аспект проблеми, що таке “єдиний радянський народ”? Щодо останнього, то дослідник проаналізував ідеологічну основу марксистсько-ленінського вчення, спрямованого на формування нового типу людей — будівників комунізму. Це передбачало ліквідацію тієї частини населення, що не входило до даної категорії. Різними засобами було створено інформаційну систему даних про підвладне населення. Після цього політбюро ЦК ВКП(б) визначало для кожної республіки, краю та області ліміти на ліквідацію (1 категорія) і заслання (2 категорія) громадян.

Стає вкрай моторошно, коли зустрічаєш цифру московських дослідників, підтверджену українськими: терору зазнали понад 110 (110,7) мільйонів чоловік.

На схилі віку, вже відходячи від справ, у своїх “Мемуарах” А. Авторханов писав: “Идеологическая машина ЦК — машина, бесподобная, вездесущая, неотступная, назойливая и результативная по силе разложения и пленения человеческой психики. Ее работой разрушения и созидания, действия и противодействия, информации и дезинформации насыщена жизнь каждого советского человека, начиная с дворника и кончая академиком. Эту машину можно и нужно ненавидеть, но нельзя не удивляться виртуозному мастерству ее организованной, систематической, научно разработанной лжи” (Франкфурт-на-Майне, 1983. — С. 177).

Михайло Ромененко, який пройшов Соловки і дивом уцілів, потім відзначив: “Кто хочет досконально изучить политику и методы большевизма, тому полезнее всего сесть, хотя бы на год, в концлагерь. Год практического изучения дает больше, чем двадцать лет долбежки в институте Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина... Концлагерь — это оголенный большевизм под микроскопом”. Інший солончанин М. Н. Никонов-Сморозин ще в 1938 р., уже за кордоном, висловився так само: “В подвалах ГПУ и лагерях можно видеть Советскую власть без маски, и всякий побывавший в лагерях, уже твердо знает, что из себя эта власть представляет!”

С. Білокінь приходить до одного з багатьох вбивчих “висновків”: ленінський період “цієї країни” характеризується брутальним знищенням будь-яких правових уявлень і норм. Раднарком ліквідував усе старе законодавство, цивільне й кримінальне, а також усі судові й адміністративні органи, що їх здійснювали. Країною прокотилася хвиля грабунків, убивств і насильства місцевих ЧК, “трибуналів” і “трійок”. Вони керувалися ленінськими декретами та “революційною свідомістю” покидьків суспільства, кримінальників та бузувірів, визнаних “соціально близьким” елементом. Що вже говорити про вдосконалення цієї системи вірним його соратникам Й. Сталінін та його поплічників?! З’являються ще й “двійки”, Особлива нарада, розкуркулення і т.д. і т.п.

У висновках, правда, занадто лаконічних (с. 345), автор сформулював кілька важливих тез: державна політика мала протиукраїнський характер; проводила її комуністична партія, яка досягла поставленої мети — знищила частину населення, тому це організація злочинна; життя показало нежиттєздатність створеної більшовиками системи; українці, інші народи колишнього СРСР зазнали Катастрофи. Як колись на руїнах Римської імперії, усім заправляють варвари. Нинішня криміналізація верхів і безпорадність низів — прямий наслідок нищення людської субстанції.

На думку С. Білоконя, з якою важко не погодитися, настав крайній час рятувати нашу віру, мову, культуру, нашу націю.

З провідною думкою монографії, як із багатьма іншими висновками автора, кореспондуються, зокрема, думки тих, кому вдалося вціліти в комуністичному пеклі, наприклад, про те, що в СРСР кров лилася рівно стільки часу і таким потоком, як це потрібно було для політики.

Все це має бути серйозною пересторогою для сучасників. Чи не тому і С. Білокінь в останньому рядку книги пише, що йому тільки б не хотілося, щоб його розробку хтось використав як підручник для здійснення нового тоталітарного режиму (с. 345). Отакі можливі наслідки нашої непробудної благодущності і лінощів.

На завершення відзначимо високий рівень книги, ґрунтовну розробку в ній теми, її глибоку патріотичну спрямованість. Книга — гідний пам'ятник загиблим і живим борцям за нашу волю, за рідну Україну для всіх, хто вважає її своєю Батьківщиною.

В. П. ШКВАРЕЦЬ (Миколаїв), М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Ю. І. Шаповал

**УКРАЇНА ХХ СТОЛІТТЯ: ОСОБИ ТА ПОДІЇ
В КОНТЕКСТІ ВАЖКОЇ ІСТОРІЇ**

К. — Генеза. — 2001. — 559 с.

Ім'я автора рецензованої праці відоме не лише в колі істориків-професіоналів. Дослідницькі та громадські проекти, публікації Ю. І. Шаповала — численні, сміливі і в той же час глибокі і змістовні. Останні півтора десятиліття вони значною мірою стимулювали прогрес у розвитку і вивченні політичної історії України зокрема та пострадянського простору взагалі. Творчі інтереси і багаторічна дружба пов'язують його з багатьма колегами з США, Німеччини, Росії, Франції, Польщі та інших країн.

Поява нової книги Ю. Шаповала “Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії” свідчить, що автора не залишає прагнення зрозуміти “стежки і меандри її народу в останні сто років” (с. 9). Йдеться про незнищенність державницької ідеї України. Ця ідея мала різний вигляд: політична автономія в межах федеративного зв'язку з Росією (Центральна Рада), Українська Народна Республіка як суверенна незалежна держава. Автор займає громадянську позицію стосовно ставлення як до недалекого минулого України, так і до її майбутнього. Він закликає до того, щоб, осмислюючи власну історію і не відокремлюючи її від загальної історії Європи, ми нарешті перестали бути своєрідним Тягни-штовхаєм. Щоб врешті-решт з'ясували, що ж робити, з власним минулим і з чим іти в майбутнє: з ідеологією УРСР чи УНР? З тим і з іншим водночас? А може, взагалі без того і без іншого? Зрозуміло, що останнє неможливе.

Ю. Шаповал обрав власний шлях пошуку відповіді на питання про життєздатність сучасного українського державницького проекту. Не можна не погодитися з авторською думкою про те, що “колапс Радянського Союзу у 1991 році не ознаменував краху комунізму у тому вигляді, як це зображував дехто з аналітиків у нас і за кордоном” (с. 10). Пануючою серед авторських думок є думка про те, що з формальним падінням комунізму в Україні моральна травма суспільства все ще не подолана і “важка історія” залишається реальністю сьогодення. Це відбувається тому, що со-